

HAYOT DAVOMIDA TA'LIM OLIH: YANGI PARADIGMALAR VA KUTILADIGAN NATIJALAR

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Kobilov Sobir Donakulovich

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filiali.

“Alpomish” dostoni orqali o‘quvchi-yoshlarda shaxs jismoniy barkamolligini shakllantirish masalalari

Annotatsiya: Maqolada “Alpomish” dostoni orqali o‘quvchi-yoshlarda jismoniy barkamollik va ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish masalalari yoritilgan.

Аннотация: В статье освещены вопросы формирования у учащихся таких качеств, как мир, единство, справедливость, физическая совершенство, духовность и нравственность под средством эпоса “Алпомиш”

Abstract: The article deals with the formation of physical, spiritual and moral qualities in students through the epic “Alpomish”.

Tayanch iboralar: “Alpomish”, mardlik, jasurlik, bag‘rikenglik, dustlik, kurash, tinchlik, birlik, adolat, jasorat, pahlavon, polvon jismoniy barkamollik.

Основные термины: “Алпомиш”, мужественность, храбрость, толерантность, дружба, борьба, мир, единство, справедливость, подвиг, физическое совершенство

Key words: “Alpomish”, courage, bravery, tolerance, friendship, struggle, peace, unity, justice, courage, physical perfection.

Dostonlar xalq og‘zaki badiiy ijodining eng yirik janrlaridan biridir. Doston qahramonlarning o‘zaro munosabatlari va kechinmalarini keng ko‘lamda tasvirlovchi, ishqiy yoki fantastik mazmunga ega bo‘lgan yirik hajmdagi she’riy asardir. Unda o‘rni-o‘rnida (asar ichida) nasriy parchalar ham berilgan. Dostonlar halqning o‘zi tomonidan aytilgan xalq tarixidir. Dostonlar har bir tarixiy davrning,

xalq psixologiyasining xususiyatlarini badiiy formada aks ettiradi. Dostonlar xalq orasida yaratilgani uchun ijodkor xalq dostonlar orqali o'z orzu intilishlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydi. Dostonlar hajm jihatdan ham voqelikni aks ettirish obrazlarning keng va atroflicha talqin etilishi jihatidan ham fol'klorning boshqa janrlariga nisbatan salmoqli. Shuning uchun ham dostonlarni ba'zan xalq romanlari deb yuritadilar. Dostonlarni odatida alohida avtorlar yaratadilar. Biroq asrlar davomida og'izdan og'izga o'tishi natijasida ularning birinchi ijrochisi unutilib, umumxalq ijodiga aylanib qoladi. Xalq dostonlarining turli tsikllari, varinat va versiyalari paydo bo'ladi. Ma'lumki fol'klordagi dostonchilikning asosiy xususiyati ijodiy protsessning kollektiv xarakteriga ega bo'lishidir.

Masalan, hikoya qilishlaricha Ernazar Baxshi Buxoro Amiri Nasrullo huzurida "Alpomish" dostonidan olti kuy kuylagan emish. Bunda u qalmoqlar qo'lida tutqunda yotgan qahramonning Boychibor tulpori yordamida qutqarilishini yangidan-yangi to'sqinliklar qo'shib, cho'za bergan emish. Oxiri sabr-toqati qolmagan Buxoro Amiri Nasrullo o'zining janga minadigan otini egarlatib, shoir ro'parasiga bog'lagan emish. Buni faxmlagan xushyor shoir shu epizodni dostonga kiritib, go'yo amirning oti "Alpomish"ni qutqarishga jo'nagan va uni shu ot qutqargan qilib ko'rsatgan, shu bilan birga dostonning keyingi epizodlarini siqib, asarni tez tugatgan emish.

Ma'lumki, xalq dostonlari qabilachilik tuzumining emirilishi bilan yakka shaxs o'zining urug' va qabilalariga, jamoalariga qarshi kuch boshlagan davrlarda paydo bo'la boshladi. Ijtimoiy taraqqiyot davri, voqea-hodisalarning mavjud ertak, hikoyat, lirik she'r kabi janrlarga sig'may qolishi va voqealikni murakkab epik planda tasvirlashga bo'lgan talabning kuchayishi natijasida doston janri paydo bo'la boshladi.

Shuningdek, o'tmishda tarixiy shaxslar faoliyati, xalq marosim qo'shiqlari, xalq ertaklari, xalqning hayot usuli va urf-odatlarini, turli xarakterdagi manbalar doston janrining shakllanishiga turtki bo'lgan deyish mumkin. Xalq og'zaki ijodidagi doston janri o'ziga xos xususiyatlari bilan yozma adabiyotdagi dostonlardan farq qiladi. Bu farq doston tematikasiga ham g'oyaviy, mazmunga ham, syujeti va kompozitsion qurilishda ham, obrazlar sistemasi va uslubida ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Bu farqlar asosan quyidagilar. Dostonlar qahramonlari dahshatli dushmanlari-devlar, yalmog'izlar, ajdaholar ustidan yakka kurashda g'olib chiqadi. Ana shu xususiyat xalq dostonlarining asosiy mazmunini tashkil etadi. Doston qahramonlari alp (solishtiring Alp Tegin, Alp Arslon, Alp Basmi, Alpomish) pahlavon, polvon qiyofasida tasvirlanadi. Dostonlarda qahramonlar arslon, sher, yo'lbars, qoplonga o'xshatiladi. Dostonlarda qahramonlarning tashqi qiyofasi jismoniy jihatdan ham, ideallashtiriladi. Bu narsa doston qahramonlarining dushmanlar bilan kurashida yaqqol seziladi. Jumladan, "Malika ayyor" dostonida Avaz bahaybat kelbatli, har panjasi 3,6,9, botmon keladigan Makotilni qumursqaga qiyos qiladi va engadi.

Ko'pchilik dostonlarda qahramonlarning jasorati yoshlik paytlarida namoyon bo'ladi. "Alpomish" 14 yoshida qalmoqlar yurtiga Barchin uchun boradi. Go'ro'g'li 6 yoshida Badgiri o'ldiradi, 9 yoshli Nurali bilan otasi Avazni qutqarishga yo'lga chiqadi. Xalq dostonlarig xos bo'lgan yana bir xususiyat ota-onaning uzoq safar oldidan o'z farzandiga nasihatidir. Chunonchi, "Ravshan" dostonida Hasan

Ravshanni qahramonlikka, jasoratga, adolatli va insonparvar bo'lishga undaydi. Dostonlarda sevgi va muhabbat, ma'shuqalarining qahramonligi, kanizaklar ham alohida romantik ruh bilan tasvirlangan. Doston syujetida qahramonlar minadigan ot asosiy o'rinni tutadi. Bedov, Tulpor, G'irof, G'irko'k nomlari bilan beriladigan otlar doston bosh qahramonlarining sarguzashtlarida yaqin yordamchi sifatida ifodalanadi. Ot yordamida uzoq masofalarni qisqa muddatda bosib o'tadi, katta-katta ishlarni bajaradi. Dostonlarda qahramonlarning devlarga qarshi kurashi va ularni o'z izmiga solib olishlari ham tasvirlangan. Bunday obrazlar "Malikayi ayyor", "Yunus pari", "Balogardon" kabi dostonlarda uchraydi. Umuman fol'klordagi doston janrining yozma adabiyotdagi dostonlardan farqlovchi shunga o'xshash juda ko'p xususiyatlari mavjudki, ular tematik jihatdan ham, g'oyaviy badiiy jihatdan ham bir-birini takrorlamaydi. Doston janrini tematik va g'oyaviy mazmunga qarab quyidagi xillarga ajratish mumkin:

1. Qahramonlik dostonlari ("Alpomish")
2. Ishqiy romantik dostonlar ("Ravshan" va Go'ro'g'li tsiklidagi dostonlar).
3. Tarixiy dostonlar. ("Shayboniyxon", "To'lg'onoy" kabi)
4. Kitobiy dostonlar, "Bahrom va Gulandom", "Oshiq G'arib va Shoxsanam" va boshqalar.

Ma'lumki, bu dunyoda har qaysi millatning o'z afsonaviy qahramonlari, o'zi sevib ardoqlaydigan pahlavonlari bo'ladi. Xalqimiz azaldan o'z vujudi, o'z tomirida mavjud ilohiy qudratga munosib bo'lmoqqa intilib, o'z o'g'lonlarini mardlik va halollik, jasurlik ruhida, el-yurt uchun jonini ham ayamaydigan asl pahlavonlar etib tarbiyalab kelgan.

Su ma'noda, xalq og'zaki ilodining noyob durdonasi bo'lmish "Alpomish" dostoni millatimizning o'zligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga o'tib kelayotgan qahramonlik qo shig'idir. Agarki xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston bo'lsa, "Alpomish" ana shu dostonning shoh bayti, desak to'g'ri bo'ladi. Bu mumtoz asarda tarix to'fonlaridan, hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib, o'zligini doimo saqlagan el-yurtimizning bag'rikengligi, matonat, olijanoblik, vafo va sadoqat kabi ezgu fazilatlar o'z ifodasini topgan. I.A.Karimov, "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" [2008-yil. 24-bet].

"Alpomish" dostoni mashhur xalq qahramonlik eposidir. "Alpomish" qahramonlik, vatanparvarlik, xalqlar do'stligi, birodarlik, chin sevgi va sadoqatni kuylovchi dostonidir. Bu doston qadim zamonlarda vujudga kelib, asrlar davomida xalq baxshilari, shoirlar tomonidan kuylanib, takomillashib bordi. Bu doston xalq baxshilarining sevib kuylaydigan asardir. Birorta o'zbek baxshisi yo'qki, "Alpomish" dostonini zavq-shavq bilan kuylamagan bo'lsin. Shuning uchun "Alpomish" dostonining o'zbek shoir va baxshilari tomonidan kuylanib kelgan va fol'klorshunoslikka yozib olingan 30 dan ortiq varinatlari bor.

Ana shu varintlari orasida eng mukammali va badiiy jihatdan pishiq ishlangani Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan variantdir. Bu variant 1939 yilda Hamid Olimjon so'zboshisi bilan chiqdi. "Alpomish" dostoni turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlarda ham "Alpomish" dostonining turli variantlari bordir. "Alpomish" dostonining kurtaklari, patriarxal qabilalar hayotiga borib taqaladi. Dostonda ibtidoiy

jamoat tuzumining emirilishi, sinfiy ziddiyatlarning chuqurlashuvi, qabila kambag'allarining qul qilinishi hamda feodal munosabatlarining shakllanishi tasvirlangan. Ilmiy adabiyotlarda "Alpomish" dostoni XVI asrda to'la shakllangan deb ko'rsatiladi.

Ammo, "Alpomish" qaysi davrda yaratilgan bo'lmasin, unda xalq tarixi va kurashi, ozodlik uchun intilishi, xalq urf-odatlarini o'zining yorqin badiiy ifodasini topgan.

"Alpomish" dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li og'zidan yozib olingan varianti eng mukammali, o'zbek va boshqa halqlari kitoblari orasida mashhuri hisoblanadi. Shuning uchun biz quyida ana shu Fozil shoir variantining qisqacha syujetini keltirish va shu xaqda fikr yuritishni lozim ko'rdik.

Qadim zamonlarda o'n olti urug' Qo'ng'iroq elida Dobonbiy degan o'tgan ekan. Dobonbiydan Olpinbiy ismli farzand tug'ilibdi. Olpinbiydan esa ikki o'g'il paydo bo'libdi. U kattasiga Boybo'ri, kichigiga Boysari deb ism qo'yibdi. Dobonbiy o'z mamlakatining boyligini ikkiga bo'lib, uni Qo'ng'iroq va Boysun deb ataydi. Biriga katta o'g'li Boybo'rini, ikkinchisiga kichik o'g'li Boysarini xukmdor etib tayinlabdi. Boybo'ri bilan Boysari farzand ko'rmaydi. Hatto to'yda odamlarning gapini eshitadilar. Ular farzandsizlikdan eziladilar. Nihoyat Boybo'ri bilan Boysarining xotinlari xomilador bo'ladilar. Boybo'ri o'g'il ko'radi ismini Xakimbek qo'yadi. Boysari esa qizlik bo'ladi, ismini Barchin qo'yadi. Aka-ukalar farzandlarimiz voyaga etsa quda bo'lamiz deb ahd qilishadi. Xakimbek yoshligidanoq pahlavon bo'lib o'sadi, atrofdagilar uni pahlavon ya'ni "alp" deb atay boshlaydilar. Barchin ham go'zallikda, aql-idrokida yagona bo'lib o'sadi.

Kunlarning birida Boybo'ri bilan Boysari o'rtasida nizo kelib chiqadi. Buning sababi Boybo'ring o'z ukasi Boysaridan zakot talab qilishi edi. Akasiga zakot berishni istamagach Boysari o'z urug'i bilan qalmoq eliga panoz izlab ketadi. Yo'lda Boysari chorvasi qalmoqlarning ekin erlarini payhon qiladi. Bundan qattiq g'azablangan Qalmoqshoh Boysariga dushmanlarcha munosabatda bo'ladi.

Qalmoqshohning 90 "alp" yigiti bo'lib, Barchinga oshiq bo'lib qoladilar. Zo'ravonlarcha sovchi yuboradilar. Mana shunday bir paytda Barchin qalmoq xukmdorining zo'ravonligiga qarshi o'zini qutqarish uchun harakat qiladi. Otasining mushkul ahvolga tushib qolganligini ko'rib, o'z talantini ishga soladi. Qalmoqlardan qutilish yo'lini izlaydi. Shu maqsadda 4 shart qo'yadi. Shart bajargan kishiga xotin bo'lishga tayyor ekanligini bildiradi. Shartlarning birinchisi ming qadam joydan tangani urish, ikkinchisi 90 "alp"ni kurashdan engib chiqish, uchinchi kamon otganda yoyi sinmaslik, to'rtinchisi poygada o'zish edi.

Lekin, Barchin Alpomishni sevardi. Shuning uchun u Alpomishga xabar yuboradi. O'zining ahvoli va shartlarini bildiradi. "Alpomish" xabarni eshitgach, qator sarguzashtlardan so'ng qalmoqlar yurtiga etib keladi, Qorajon bilan do'stalashadi. Alpomish bilan Qorajon bir taraf, "alp"lar bir taraf bo'lib kurash boshlaydilar. Barchin qo'ygan shartlarni bajargach yana bir qancha sarguzashtlardan so'ng o'z yurti Qo'ng'iroqga Barchinni olib qaytadi. Murod-maqsadiga etadi.

Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, "Alpomish" dostoni turli baxshilar tomonidan turlicha kuylangani sababli, uning syujetida turli xarakterdagi o'zgarishlar

mavjud. Bir variantga mavjud bo'lgan epizod ikkinchisida tushib qolgan yoki boshqacha berilgan. Hatto ma'lum tarixiy sharoitga xos bo'lgan ayrim yangi voqealar kirib qolgan. Ayrim obrazlar bir asarda bir xil talqin qilinsa, ikkinchisida ikkinchi xil beriladi. Jumladan, Barchin shartlari ba'zi variantlariga 2 ta ayrimlarida 3 ta xolos. Dostondagi voqea-hodisalar Boysun va Qo'ng'irotda yuz berganligi aniq aytiladi. Qo'ng'irotda qabilasi eng qadimgi qabilalardan bo'lib, u o'zbek, qozoq, qoraqalpoq va turkmanlarning urug'laridandir. Qo'ng'irotda qabilasi asosan chorvachilik bilan shug'ullangan ular Amudaryo yoqasi va Boysun ko'li atrofida ko'chmanchilik bilan hayot kechirishgan. Dostonda tasvirlangan poyga o'tkazilgan joy Boboxon tog'i Termiz yaqinidadir. "Alpomish" dostonning boshqa xalqlarda mavjud bo'lgan variantlarida ham Amudaryo yoqasi, Boysun atrofi qayd etiladi. Bularning barchasi "Alpomish" dostoni Surxandaryo xududida yaratilganligi va boshqa joylarga ham tarqalib shuhrat qozonganini ko'rsatadi.

"Alpomish" dostoni uzoq zamonlardan buyon aytilib kelingani uchun ham unda turli davrlarga xos ijtimoiy sinfiy munosabatlar o'z aksini topgan. Umuman qabilaga, elga samimiy muhabbat, dushmanga g'azab va nafrat, mardlik va fidokorlik, oila baxti, samimiy sevgi, do'stlik va sadoqat, inson va adolat, osoyishtalik va farovonlik uchun kurash dostonining etakchi g'oyaviy ko'rinishini tashkil qiladi. Bu g'oyaviy motivlar dostonning bosh qahramonlari "Alpomish" va "Barchin" sevgisi sarguzashtlari fonida tashkil etiladi. Dostonda, shuningdek, Qaldirg'och, Qorajon, Toychaxon, Surxayil kampir, Ultontoz va Ko'kaldosh obrazlari yaratilganki, ularning har biri asar syujeti va kompozitsiyasida muayyan estetik maqsadni ochishdan katta o'rin tutadi. Bu obrazlar voqealarning rivojlanishi bilan birga o'sib, taraqqiy etib boradi, har bir obraz o'ziga xos xususiyatni gavdalantiradi.

"Alpomish" dostoni ko'p asrlar davomida baxshilar tomonidan kuylanib shaxsni mardlik, qahramonlik, insonparvarlik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim rol o'ynab kelmoqda.

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov, "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch". Toshkent: "Ma'naviyat", 2008-yil. 24-bet.
2. O. Madayev "O'zbek xalq og'zaki ijodi" T.: "Mumtozso'z" 2013-yil-B 149 164
3. Z.Masharipova, O'zbek xalq og'zaki ijodi o'quv qo'llanma. Toshkent.: 2007-yil "Sharq nashriyoti", 56-64 bet
4. A.Samadov O'zbek xalqining qahramonlari eposi / saboq samarasi-T.: Fan, 2007-B 62-87.